

Bahri Savcı: AP İktidarı Karşısında Bir Demokratik/ Toplumcu Siyasal Sistem Savunucusu

Yaşar Özkandaş, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

ORCID: 0000-0003-2705-7026

E-Posta: yozkandas@gmail.com

Özet

Bahri Savcı, Türkiye'nin siyasal düşün yaşamına çok önemli katkılarda bulunan entelektüellerdendir. 1936 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesini bitirmiştir. 1942'de aynı fakültede asistanlığa başlamıştır. 1954 yılında profesör olan Savcı, 1961 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda da üyelik yapmıştır. 1961 Anayasası'nın öngördüğü çoğulcu ve demokratik bir siyasal yaşamın bütün boyutlarıyla gerçekleşebilmesi için sosyoekonomik koşulların sol bir çizgide emekçi kesimler lehine değiştirilmesini savunmuştur. Anayasanın sola ve hatta sosyalizme açık bir nitelikte olduğu iddiasıyla böylesi bir değişimi anayasal bir gereklilik olarak değerlendirmiştir. 1961 Anayasası gibi Kemalizm ile sol arasında da bir ünsiyet kurarak Mustafa Kemal devrimciliğinin sosyalist anlayışta ekonomik ve toplumsal bir dönüşüme onay verdiğini savunmuştur. 1960'lı yıllara kadar siyasal ve iktisadi sistemin dışında tutulduğunu öne sürdüğü ekonomik güce sahip bulunmayan kesimlerin siyasi ve ekonomik iktidar üzerinde egemen hale gelmelerini Anayasanın ve Kemalizmin doğal ve nihai sonucu olarak değerlendirmiştir. 10 Ekim 1965 Genel Seçimleriyle tek başına iktidar olan Adalet Partisi'nin (AP) milli irade kavramını yanlış bir yorumlamayla bütün toplumsal kesimlerin adına hareket ettiğini söyleyerek Anayasanın çoğulcu ve demokratik niteliğine karşı bir tutum içinde olduğunu öne sürmüştür. AP'nin toplumun bütün kesimlerini temsil ettiği iddiasına rağmen uyguladığı ekonomik politik ile bunun tam aksi yönde hareket ettiğini savunmuştur. Ekonomik kalkınma söylemiyle bir yandan feodal niteliği ağır basan geri kalmış bölgelerdeki toprak sahibi kesimleri diğer yandan da ekonomik açıdan dışa bağımlı büyük sermaye sahiplerini gözeterek Anayasanın halk yığınlarını sosyoekonomik açıdan daha ileriye götürmeyi ön gören niteliğiyle de açıkça çeliştiğini ifade etmiştir. Böylelikle Demirel Hükümeti'nin yoksulluk içindeki kesimleri iktisaden sistemin dışında bıraktığı gibi siyaseten de bir özne haline gelmelerini engellediğini vurgulamıştır. Bu noktada konuya daha geniş bir zaman aralığından bakarak AP ile Tek Parti idaresi ve Adnan Menderes Hükümetleri arasında tarihsel süreklilik vurgusu da yapmıştır. 60'lı yılların sonlarına doğru gelişen toplumsal dalgalanmaya dikkat çekerek düşük gelirli kesimlerin egemen olacağı siyasi ve sosyoekonomik bir yapının kaçınılmaz ve önlenemez olduğunu belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Demokrasi, Kemalizm, Sosyalizm, Parlamento.

Bahri Savci: An Advocate of Democratic/ Socialist Political System During the Rule of Justice Party

Abstract

Bahri Savci is one of the intellectuals who has made very important contributions to Turkey's political thought. He graduated from Ankara University, Faculty of Political Sciences, in 1936 and began working as an assistant at the same faculty in 1942. In 1954, he became a professor in and was a member of the commission that drafted the 1961 Constitution. To achieve the pluralistic and democratic political life envisaged by the 1961 Constitution to be realized in all dimensions, he advocated changing the socio-economic conditions in favor of the working class in a leftist line. He considered such a change as a constitutional requirement, claiming that the constitution had a quality that was open to the left and even to socialism. Like the 1961 Constitution, he established a connection between Kemalism and the left and argued that Mustafa Kemal's revolutionism approved an economic and social transformation in the socialist understanding. He considered the dominance of those who did not have economic power, whom he claimed to be excluded from the political and economic system until the 1960s, over political and economic power as the natural and ultimate result of the Constitution and Kemalism. He argued that the Justice Party (JP), which came to power alone with the General Elections of October 10, 1965, claiming that it acted on behalf of all social segments with a wrong interpretation of the concept of national will, assumed an attitude against the pluralistic and democratic nature of the Constitution. He argued that despite the claim that the AP represents all segments of society, it behaved in the opposite direction with the economic policy it implemented. He stated that with the discourse of economic development, it clearly contradicted the nature of the Constitution that foresaw to develop people socio-economically by favoring the landowners in underdeveloped regions which were predominantly feudal, on one hand, and large capital owners who were economically foreign-dependent, on the other hand. Thus, he emphasized that the Demirel Government prevented the segments of the society in poverty from becoming a subject politically as well as leaving them out of the system economically. By drawing attention to the social upheaval of the late 1960s, he stated that a political and socioeconomic structure in which low-income segments of the society would be dominant was inevitable.

Keywords: Constitution, Democracy, Kemalism, Socialism, Parliament.

Giriş

Demokrat Parti'nin (DP) 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren girmiş olduğu otoriter yönetim denemesi 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle sonuçlanmıştır. Darbenin ilk aylarındaki belirsizlik ortamında Milli Birlik Komitesi (MBK) üyeleri askeri yönetimin kısa sürede sonlandırılıp ülke idaresinin sivillere devredilmesi konusunda bir anlaşmazlık içine girmiştir. Ancak MBK içindeki radikal kanadın tasfiyesinden hemen sonra ılımlı kanat hızla yetkilerini sivillere devretmeyi kendisine erek edinmiştir. Yeni bir anayasa ve seçim yasası hazırlaması için Kurucu Meclis kurulmasını kararlaştırmıştır. Burada sivil kamuoyunun geniş ölçüde temsil edilmesine önem verilmiştir (Eroğul, 1997: 135-138).

Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu bütün sorunların yeni bir anayasa ile üstesinden gelineceğine inanan farklı toplum kesimlerinin istekleri Kurucu Meclis komisyonuna kadar yansımış ve ortaya 1924 Anayasası'na nazaran oldukça uzun bir anayasa tasarısı ortaya çıkmıştır. DP hükümetinin siyasetine bir tepki olarak şekillenen ve bu siyasetin tekrarına izin vermek istemeyen tasarı metni, özgürlükçü ve demokratik bir sistemin, sosyal güçlerin gelişiminden daha çok anayasal kurumlar ve kurallar vasıtasıyla ayakta kalabileceğine yönelik bir inanca sahip olmuştur (Soysal, 1987: 30). Söz konusu tasarı 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oyuna sunulmuş ve %83 oranında katılımın sağlandığı referandumda %39 hayır oyuna karşılık %60,4 evet oyu ile kabul edilmiştir.

Kurucu Meclis'in 1961 Anayasası'nı hazırladığı süreç içinde siyasi partilere tekrar faaliyete geçme izni verilmiştir. Bu karar doğrultusunda mevcudiyetini koruyan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'nin yanısıra 1961 yılının şubat ayında Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi partiler de kurulmuştur. 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimlerde DP'nin mirasçısı olarak kabul edilen AP ve YTP, geçerli oyların yarısına yakınına alarak 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle ünsiyet içinde olan kesimlerde şaşkınlık yaratmıştır. Ancak bu gelişmeye mukabil Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk koalisyon hükümeti İsmet İnönü'nün başbakanlığında CHP- AP ortaklığıyla kurulmuştur. Fakat CHP- AP koalisyonu uzun ömürlü olmamıştır. İnönü ikinci koalisyon hükümetini 25 Haziran 1962 tarihinde YTP ve bağımsız milletvekilleriyle oluşturmuştur. Söz konusu koalisyonun da kısa süre içinde dağılması üzerine İnönü, bağımsız milletvekilleriyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü karma hükümetini kurmuştur. Bu hükümeti Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakanlığında kurulan koalisyon hükümeti izlemiş ve 10 Ekim 1965 tarihinde gerçekleşen genel seçimlerinden sonra Süleyman Demirel'in başbakanlığında AP'nin tek başına iktidarı başlamıştır.

İsmet İnönü'nün başbakanlığında kurulan koalisyon hükümetleri, DP iktidarı tarafından uygulanan iktisat siyasetinin Türkiye'yi karşı karşıya bıraktığı problemleri çözmek için öngörülen sosyoekonomik reformları uygulamada yetersiz kalmış ve radikal bir reform olasılığından günden güne uzaklaşmıştır. Ardından gelen Demirel hükümetleri de ekonomide belirli bir gelişmeye rağmen hem sosyal adalet, gelir dağılımı ve planlı kalkınma gibi olguları göz ardı etmiş hem de toplumsal dinamizmin önünü kesmek için 1961 Anayasası ile elde edilen demokratik kazanımları geriye götürecek adımlar atmaktan çekinmemiştir. Demokrasinin yerleşmesini zora sokan bu durum karşısında Türkiye'nin temel meseleleri üzerine düşünen, büyük ve köklü çözümler bekleyen aydınlar AP iktidarına yönelik eleştirel bir tutum içinde olmuştur.

Aslında AP iktidarına karşı gelişen aydın muhalefetini DP döneminden başlatmak mümkündür. Başka bir ifadeyle Batılı anlamda güçlü toplumsal sınıfların olmaması nedeniyle Türkiye tarihi üzerinde yeri oldukça önemli olan aydınlar DP/AP çizgisine karşı yürütülen politik mücadelenin de en etkili kesimlerinden biri olmuştur (Belge, 1987: 128). DP iktidarına karşı gelişen aydın muhalefeti sesini Forum dergisi ile duyurmuştur. Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) öğretim üyelerinden hukukçu Profesör Turhan Feyzioğlu ile iktisat doçenti Aydın Yalçın'ın öncülüğünde çıkan Forum dergisi anti-komünizm ve anti-sovyetizm çizgisiyle seviyeli bir tartışma ortamı yaratmıştır. Münci Kapanı, Cahit Talas, Erdal İnönü, İlhan Arsel, Şerif Mardin ve Muammer Aksoy gibi aydınların yazar kadrosunu oluşturduğu dergi Batılı standartlarda demokratik bir siyasal sistemin kurulabilmesi için üniversite özerkliği, çift meclis, anayasa mahkemesi ve sosyoekonomik politikalarda planlama yoluna başvurulmasını savunmuştur. Söz konusu bu talepler 1961 Anayasası ile hayat bulmuştur. Ancak dönemin aydınları istenilen sonuca ulaşamadığını görerek yeni bir çözüm arayışına yönelmiştir. 1960'lı yılların düşünce dünyasına damgasını vuran Yön dergisi bu arayışın bir neticesidir. Çıkış manifestosunu Türkiye'nin önde gelen bütün aydınlarının imzaladığı Yön (Küçük, 1987: 141) Kemalizm ile sosyalizm arasında bir özdeşlik yaratarak Türkiye'nin iktisadi ve sosyal yapısını değiştirecek radikal bir kalkınma stratejisini inançla savunmuştur (Atılgan, 2018: 22-23).

Türk siyasal hayatına damgasını vurmuş olan DP/AP çizgisine karşı gelişen aydın muhalefetinin en önemli portrelerinden birisi olan Bahri Savcı, 1914 yılında Balıkesir'in Sındırgı ilçesinde dünyaya gelmiş, ilkokul öğrenimine Yunan işgali altındaki Gönen'de başlamış ve ilkokulu Edremit'te bitirmiştir. 1933 yılında İstanbul Lisesi'nden mezun olmuştur. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni 1936 yılında bitiren Savcı, bir süre çeşitli okullarda tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptıktan ve İzmir defterdarlığında çalıştıktan sonra Ankara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde açılan sınavı kazanarak 1942 yılında asistanlığa başlamıştır. Burada önce doçent 1954 yılında da anayasa profesörlüğüne yükselen Savcı, SBF'nin bünyesinde İnsan Hakları Merkezi'nin kurulmasını sağlamıştır. Akademik faaliyetlerinin yanısıra 1950'li yılların en önde gelen düşün dergilerinden biri olan Forum'un çıkarılması ve yayımlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Türkiye'de demokratik ve çağdaş bir siyasal sistemin kurulmasını savunan çok sayıda yazısı Forum'un nüshalarında yer almıştır. 1961 yılında Anayasa Komisyonu üyeliği görevinde de bulunan Savcı, Türkiye'nin en demokratik anayasası olan 1961 Anayasası'nın mimarlarından olmuştur (Alkan, 1995: 5-13). 20 Aralık 1961 tarihinde yayın hayatına başlayan Yön dergisinin çıkış manifestosunu ilk anda imzalayan 164 isim arasında yer almıştır (Özdemir, 1986: 304). Sadun Aren ve Enver Ziya Karal ile Yön'ün 7. Sayısındaki açık oturumda Türkiye'nin kurtuluşunun sosyalizmde olduğunu açıklamıştır. 21 Ekim 1969 yılında yayın hayatına başlayan Devrim dergisinde de yazıları yayımlanan Savcı, (Atılgan, 2018: 256) 12 Mart'ın hedefindeki aydınlardan biri olmuştur. Bir süre tutuklu kalmıştır. Aynı 12 Eylül 1980 askeri darbesinin de hedefinde olan Savcı 1983'te Ankara Üniversitesi Basın Yayın Meslek Okulu'nda öğretim görevlisiyken emekliliğine dört ay kala Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi tarafından görevine son verilmiştir. 15 Mayıs 1984'e geldiğinde ise olağan bir hale bir an önce geçilmesi için İlhan Selçuk, Aziz Nesin, Muammer Aksoy, Uğur Mumcu ve Mahmut Tali Öngören ile Aydınlar Dilekçesi 'ni hazırlamıştır ve 1385 aydın bu dilekçeye imza atmıştır (Cumhuriyet, 25 Ekim 2012).

“Bahri Savcı: AP İktidarına Karşı Demokratik / Toplumcu Bir Siyasal Sistem Savunucu” başlıklı çalışma Türkiye'nin siyasal ve anayasal tarihinde çok önemli bir yeri olan Bahri Savcı'nın AP iktidarının başlangıcından 12 Mart 1971 Muhtırası ile düşürülmesine uzanan sürece dair gözlemlerini Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan yazıları ekseninde incelemeyi amaçlamıştır.

Birinci Demirel Hükümeti Türkiye'si ve Bahri Savcı

10 Ekim 1965 genel seçimleri sonunda AP, YTP ve CMKP gibi sağ ve orta arenada siyaset yapmaya çalışan partileri kendi yararına eritmiştir. Meclis'te 240 milletvekilliği kazanmıştır. Bu seçimle birlikte koalisyon dönemi sona ermiş ve AP'nin yeni bir hükümet kurma yolu açılmıştır. DP ve Menderes iktidarından beş yıl sonra bir defa daha liberal ve gelenekçi kesimler Meclis'e egemen olmuştur. (Gevgilili, 1987: 326). Meclis, 22 Ekim 1965 tarihinde yeni dönem çalışmalarına başlarken, AP İstanbul Milletvekili Ferruh Bozbeyli Meclis Başkanlığı'na seçilmiştir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Süleyman Demirel, önce kabinesini açıklamış ve 3 Kasım günü de kabinesinin programını Meclis'e sunmuştur. Kabine 172 aleyhte, 10 çekimser oya karşı 252 oyla güvenoyu almıştır (Ahmad, 2000: 375-377).

Türkiye'nin aktüel siyasi hayatını yakından izleyen ve 1961 Anayasasını hazırlayan komisyonda da görev alan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyasal İlimler Profesörü Bahri Savcı, iktidarın bir defa daha DP çizgisinde siyaset yapan bir partiye devredilmesini değerlendirirken ilk anda Süleyman Demirel tarafından okunan hükümet programına dikkat çekmiştir. Programın reformcu bir bakış açısıyla değil muhafazakâr bir yaklaşımla şekillendiğini belirtmiş ve AP iktidarının, Türkiye'nin temel sorunlarını çözmekten uzak tutucu bir yönetim anlayışını resmedeceğini savunmuştur. Programda sergilenen “siyasal sistem ve siyasal düzen davasını tartışma sınırı dışında tutmak gerekir” şeklindeki bir yaklaşımın “demokratik rejimi” geliştirmeye dönük bütün tartışmaları ve çabaları durduracağını iddia etmiştir. Türkiye'deki sistemin demokrasi açısından kemale ermediğini düşünen Savcı, iktidar tarafından ortaya konulan bu tavrın mevcut olan siyasal düzeni demokrasi açısından ileriye değil geriye götüreceğini savunmuştur (Savcı, 1965a: 2).

Bahri Savcı, hükümet programının daha dikkatli analiz edildiği zaman siyasi özgürlüklerin ve sosyal hakların geleceği açısından olumlu bir değerlendirme yapmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu noktada 1960'lı yılların başat bir eğilimi olan ve Kemalist aydınlarca benimsenen toplumun değişiminin maddi ölçütleri olduğu düşüncesinden (Kayalı, 2002: 182) hareket etmiştir. 1961 Anayasasının teorik olarak çoğunluğun baskısını önleyecek demokratik bir yönetim anlayışına imkân vermesine mukabil anayasanın uygulanmasını mümkün kılacak ve onu daha demokratik bir istikamette geliştirecek “ekonomsal” reformlara ihtiyaç olduğunu belirterek bu hususun hükümet programında Atatürk'ten sonra gelen bütün hükümetlerde olduğu gibi es geçildiğini öne sürmüştür (Savcı, 1965a: 2).

Savcı, hükümet programına yönelik bu eleştirisinden sonra siyasal sistemin daha demokratik ve toplumcu bir eksende gelişebilmesi için 1961 Anayasası ile kurulan yönetsel mekanizmayla uyumlu bir dizi sosyoekonomik reform düşüncesinin acilen gündeme getirilmesini savunur. Döneme hâkim bir görüşe de öncülük ederek siyasal sistemi bunalıma sürükleyecek en temel sorunu Türkiye'nin sınıfsal yapısını geliştirecek ekonomik bir sisteme sahip olmaması olarak saptar. Bu somut problemi çözebilmek için “feodalite, toprak ağalığı ve ticaret ağalı gibi” ilkel bir tarımsal hayat biçiminin bütün olumsuzluklarını içinde barındıran sosyoekonomik yapının endüstrileşmiş bir yapıya dönüştürülmesini ısrarla savunur (Savcı, 1966a: 2).

10 Ekim 1965 tarihinde gerçekleşen genel seçimlerde AP'nin çoğunluğu elde etmesinin yanında sol ideoloji etkin bir öge olarak öne çıkmaya başlarken

ciddi bir sosyalist muhalefet ortaya koyması beklenen TİP de Meclis'te yerini almıştır. Savcı, yükselen sol dalgayı Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısını yeni baştan biçimlendirebilecek reformlar açısından bir umut işareti olarak görmüştür. Ona göre, Meclis'in arz ettiği tablo "mesut iktidarlar getirmese de" farklı partilere dağılmış olan "halkçı ve Atatürkçü" kuvvetlerin parlamento dışındaki potansiyelle birleşebileceğini ve bu sayede feodaliteyi temsil eden ziraat ve ticaret unsurlarını ortadan kaldırarak iktisaden güçsüz kesimlerin bilinçlenmesinin yolunu açacaktır. Ekonomik gücün küçük bir azınlığın elinden alınarak topluma mal edilmesiyle birlikte siyasal rejim "köylü -çiftçi- esnaftan kurulan halk temeline" dayalı "Atatürk demokrasisine" evrilecektir (Savcı, 1965b: 2).

Demirel'in başbakanlığında kurulan hükümet üst düzey bürokratları kapsayan geniş çaplı bir yönetim değişikliğiyle göreve başlamıştır. 1966 yılının ocak ayında ise küçük partilerin Meclis'e girmesini olanaklı kılan milli bakiye sistemini yürürlükten kaldırmak ve nispi temsili sonlandırmak amacıyla Seçim Kanunu'nun değiştirilmesi ve eski DP'lileri de kapsayan geniş kapsamlı bir af kanununun çıkarılması konusunu gündeme getirmiştir (Ahmad, 2010: 300). Şubat ayı başlarında ise Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in tedavi amacıyla ABD'ye gönderilmesi ve bir süre sonra da görevine dönemeyeceğinin kesinleşmesi üzerine cumhurbaşkanlığına kimin seçileceği sorusu gündemin belli başlı konusu haline gelmiştir. Bu çerçevede yapılan bir düzenleme neticesinde Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay askerlikten ayrılarak önce kontenjan senatörü yapılmış sonra da Türkiye'nin beşinci Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Arcayürek, 2010: 199-202).

Bahri Savcı söz konusu süreç içinde Seçim Kanunu'nda yapılması düşünülen değişiklik ve Cumhurbaşkanlığı seçimi olmak üzere iki konuya odaklanmıştır. Demirel hükümetinin Seçim Kanunu'nda küçük partilerin parlamentoda temsil edilmesini önleyecek bir düzenlemeye gitmesinin siyaset dünyasında çok ciddi bir "meşruiyetsizlik ufku açacağını" vurgulayan Savcı için Başbakan Süleyman Demirel, rejimi yeniden "tek hâkim görüş ile onun karşısında pek zayıf bir muhalefetten ibaret bir basitliğe sokarak, tasavvur ettiği mutlakiyeti kurmak" istemektedir. Seçim sistemini küçük partiler aleyhine değiştirmeyi öngören tasarının geri çekilmesine rağmen daha ileri bir tarihte yeniden gündeme getirilerek "demokratik sosyalizmi" savunan siyasal akımlarının önü kesilmek istenecektir. Söz konusu tasarının yasalaşması durumunda, yani muhalefetin sesinin kısılması halinde iktidar olmanın yolları anti- demokratik yöntemlerle aranacaktır (Savcı, 1966b: 2).

Savcı, Cumhurbaşkanlığı seçimi konusuyla ilgili yaşanan tartışmalarda söz

konusu makamı anayasanın siyasi ve sosyoekonomik temellerini aşındırmaya yönelecek teşebbüsleri önleyici bir dinamik olarak ele almıştır. Demirel hükümetini “durdurucu-tutucu-statükocu bir felsefe ile dolu dizgin parti mutlaklığına doğru giden” bir iktidar olarak değerlendirmiş ve devlet başkanlığının “hürriyetçi-laik ve halkçı güçleri” temsil eden bir misyona sahip olması gerektiğinin altını çizmiştir. Siyasal iktidarın Meclis’te sağladığı sayısal üstünlükle “liberal-gelenekçi ve mukaddesatçı zümre”lerin çıkarlarını gözetken kararları karşısında bürokrasiyi ve gelişen işçi sınıfını gözetken bir tutum takınması gerektiğini beyan etmiştir (Savcı, 1966c: 2). Cevdet Sunay’ın Cumhurbaşkanlığına ise dönemin aydın hareketinin genel bir yaklaşımı da olan ordunun ilerici bir işleve sahip olduğu düşüncesinden hareketle olumlu karşılamıştır. Askerin “bilim uygarlığına ulaşma yolunda” gerçekleşen reformların öncüsü olduğunu belirtmiş ve Sunay’ın da içinden geldiği kurumun geleneklerine bağlı kalarak hem parlamentoyu ve hükümeti anayasanın demokratik çerçevesinin sınırları içinde tutacağını hem de “Mustafa Kemal’in cumhuriyetini ekonomik ve sosyal kalkınmalı bir Cumhuriyet” yapmaya yönelik adımlar atmaktan çekinmeyeceğini yazmıştır (Savcı, 1966d: 2).

Cumhurbaşkanlığı görevine Sunay’ın seçilmesini anayasanın öngördüğü siyasi ve sosyoekonomik demokrasinin geleceği adına bir umut olarak değerlendiren Savcı, bu savında yanılmıştır. Çünkü hükümetin Cevdet Sunay’ın cumhurbaşkanlığına seçilmesine ön ayak olması AP iktidarına silahlı kuvvetlerle bir şekilde bir bütünleşme imkânı sağlamıştır. Sunay, iktidar ile ordu arasında simgesel nitelikte bir bağlantı kurmuştur. Cumhurbaşkanı Sunay’ın Milli Güvenlik Kurulu’na başkanlık etmesi silahlı güçler ile iktidar arasında düzenleyici bir işlev görmüştür. Hem Sunay’ın Çankaya’ya çıkmasıyla hem de solun 1960’lı yılların ikinci yarısından itibaren etkisinin giderek artmasıyla birlikte ordunun yüksek komuta kademesi İnönü’den uzaklaşarak Demirel ile yakınlaşmaya başlamıştır. Aynı süreç içinde gerçekleşen Senato üçte bir yenileme seçimlerinde AP’nin %60’a yakın oy almasıyla da birlikte önündeki başlıca engellerin ortadan kalkmaya başladığını gören Demirel, burjuvazinin de onaylayacağı politik ve sosyoekonomik programını daha rahat uygulamaya başlamıştır (Gevgilili, 1987: 334-336). Bu bağlamda bir yandan Türkiye burjuvazisini memnun edecek sanayiye dayalı bir ekonomik büyümeyi kendine hedef seçerken diğer yandan sol ve orta sol muhalefete karşı daha otoriter bir siyaset izlemeye başlamıştır (Çavdar, 1987: 2092-2093).

Bahri Savcı, hükümetin sol muhalefete karşı baskıyı arttırdığı süreçte ülkenin “artan bir yoğunluk ile siyasi buhrana” sürüklendiğini iddia etmiştir (Savcı, 1966e: 2). İktidarın milli irade kavramını anayasanın da özünü oluşturan çoğulcu

değil çoğunlukçu bir yaklaşımla yorumlamasını meselenin temel nedeni olarak görmüştür. Özellikle Senato üçte bir yenileme seçimlerinden sonra Demirel ve çalışma arkadaşlarının “AP eşittir Türk milletinin kendisi” noktasına gelerek siyasi gücü hiçbir sınırlamaya tabi olmadan kullanmaya yöneldiğini öne sürmüştür. Ancak iktidarın toplumun bir kesimini değil bütünü temsil etme iddiasına mukabil sosyoekonomik politikalarını toplumun çok geniş bir bölümünü oluşturan yoksul kesimlerin çıkarlarını göz ardı ederek “serbest meslek erbaplarının, sanayicilerin, büyük toprak sahiplerinin” lehine şekillendirdiğini belirtmiştir (Savcı, 1966f: 2). Adalet Partisi’nin hem mutlak iktidar arayışıyla hem de iktisadi bakımdan zayıf olan kesimleri gözetmeyen ekonomi politikasıyla “kişi değeri, özgürlüğü, kişisel ve toplumsal eşitsizlikler, eşitlikler gibi çağdaş siyasal ve etik değerler üzerine dayanarak halk ihtiyacını ve halk mutluluğunu arayan” anayasanın temel prensipleriyle ciddi bir çatışmaya girerek “siyasal buhrana” neden olduğunu vurgulamıştır (Savcı, 1966e: 2).

1960’lı yıllar Türk siyasi hayatı bir açıdan dönüm noktasıdır. Bu tarihlerden itibaren siyaset dünyasında iki yönelim belirginleşmiştir. Bunlardan birincisi ekonomik açıdan ithal ikamesine dayalı bir sanayileşmeyi öngören liberal çizgi ile siyasi açıdan milliyetçi- muhafazakâr eğilimleri temsil eden sağ akımlardır. İkincisi ise 1961 Anayasasının sağladığı kazanımlarla birlikte önemli bir kitle desteğini elde etmiş olan sol hareketlerdir. Bahri Savcı’ya göre siyaset dünyasında yaşanan bunalımın ya da krizin özü burada düğümlenmiştir. Türkiye’de siyasi iktidarı elinde bulunduran güç merkezi mukaddesatçı bir söylem çerçevesinde “kurulabildiği yerde burjuva sınıflarının, kurulamadığı yerlerde de tarihin içinden süzülüp gelmekte olan feodalite kategorilerinin” çıkarlarını önceleyen iktisadi ve sosyal değişime kapalı “anti- sosyalleşmeci” bir siyasete odaklanmıştır. İktidarın izlediği bu politika karşısında “sosyalleşmeci akım” olarak tanımlanabilecek siyasetin sol yelpazesi yalnızca burjuvazinin çıkarlarını önceleyen sosyal ve iktisadi yapıyı “bütün çalışan sınıflar yararına düzelterek” reform talebiyle öne çıkmıştır. Bu iki akımın yaşadığı keskin çatışma Türkiye’yi ciddi bir rejim bunalımıyla karşı karşıya bırakmıştır (Savcı, 1966g: 2). Bunalım ikliminden çıkılabilmesi ve parlamenter sistemin feodal kalıntıların etki alanına girmeden aslına uygun bir şekilde varlığını koruyabilmesi için köktenci reformları hayat verebilecek “sosyalleşmeci akım” a iktidar yolunun açılması gerektiğinin altını çizmiştir (Savcı, 1966ğ: 2).

Demirel hükümeti 1966 yılında olduğu gibi 1967 yılında da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Genelkurmay Başkanı Cemal Tural ile anlayış birliği içinde olmuştur (Cizre, 2014: 74). Genelkurmay Başkanı Tural orduya bir emirname yayımlayarak komünizme karşı mücadelenin daha etkin bir şekilde sürdürülmesini istemiş

ve bu talep hem Sunay hem de Demirel tarafından desteklenmiştir (Ahmad, 2010: 253). 27 Mayıs 1960'tan hemen sonra başlayan sivil aydın kadronun orduya muhalefeti (Kayalı, 2009: 72) askerinin AP ile aynı zeminde buluşmasıyla birlikte daha da kemiklemiştir. Savcı bu noktada önemli bir portre olarak öne çıkmaktadır. Yaşanan gelişmeyi sivil demokrasinin ve parlamentonun üstünlüğüne ters düşen bir durum olarak değerlendirmiş ve eleştiri oklarını Demirel hükümetinin yanısıra Tural'a da yöneltmiştir. Yayımlanan emirnamenin siyasal ve sosyal yapıyı "sağ otoriteryanizme "açtığı ve bu sebeple ordunun tarihten gelen çağdaş değerleri benimseyen ve geliştiren ilerici niteliğiyle çelişkiye düştüğünü yazmıştır. Anayasada tanınan insan hakları muhtevallik özgürlükleri rejimi tehlikeye düşürücü ilkeler olarak değerlendiren yaklaşımın ordunun siyasal iktidarın kaynağını ulusa aktaran geleneğiyle tezat teşkil ettiğini öne sürmüştür (Savcı, 1967a: 2). AP iktidarı ile Cumhurbaşkanlığı'nın yanısıra CHP'nin de emirnameyi destekleyen bir tutum içine girmesini daha düşündürücü bir gelişme olarak değerlendiren Savcı, diktatoryal bir yönetime zemin hazırlandığını belirtmekten çekinmemiştir (Savcı, 1967b: 2).

Bahri Savcı yukarıda da belirtmeye çalışıldığı gibi yayımlanan emirnameyi 1961 Anayasasının getirmiş olduğu insan haklarını temel alan geniş özgürlükleri ve çeşitli kurumlar vasıtasıyla korumaya alarak kurduğu demokratik zemini aşındırmaya yönelik bir hamle olarak görmüştür. Cumhurbaşkanı Sunay'ın bu dramatik gidişata şiddetle itiraz ederek dur demesi gerektiğini belirtmiş ve talep ettiği bu tepkiyi anayasal bir görev olarak değerlendirmiştir. Ancak "hürriyet bekçiliğinde kendisine umutla" bakılan Sunay'ın tarafsızlık prensibini göz ardı ederek Demirel ile paralel gitme istidadı sergilediğini öne sürmüştür. İktidarın sol akımlarla mücadele gerekçesiyle din eğitime ağırlık vermesine ve dinsel bir dünya görüşünü gerek siyasal sistem içinde gerekse de toplumsal yapıda daha merkezi bir yere yerleştirmesine kayıtsız kaldığını belirtmiş ve "demokratik Türk toplumu gerçeklerine" aykırı bir gidişat içinde olduğunu vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı'nın "laik toplum yapısı ve ilişkiler örgüsü" yerine dini ve geleneksel değerlerin ağırlık kazandığı siyasal ve toplumsal bir sistem inşasına sessiz kalmasına yönelik saptamasını bir vehimden daha çok gelişmelerin mantıksal çıkarımı olarak görmüştür (Savcı, 1967c: 2).

Gerçekten de Savcı'nın, temel hak ve özgürlüklere ayrı bir önem atfeden ve çoğulcu bir demokrasi anlayışıyla hazırlanan 1961 Anayasası'nın geleceği hakkında taşıdığı endişe yersiz değildir. Demirel'in gelişmekte olan sol akımlara karşı mücadele amacıyla hem Sunay hem de Tural ile sağlamış olduğu uzlaşılı hükümetinin konumu daha da güçlenmiştir. Bu doğrultuda anayasanın getirdiği temel hak ve özgürlükleri kısıtlamayı ve siyasal iktidarın gücünü

artırmayı öngören “Temel Hak ve Hürriyetler Kanunu” adını taşıyan yeni yasal düzenlemeleri meclis gündemine daha rahat bir şekilde getirmiştir (Kongar, 2016: 167).

Savcı, hükümet tarafından gündeme getirilen “Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma Kanunu Tasarısı”nın burjuvalaşma ve kapitalistleşme eğiliminde olan kesimlerin çıkarlarını korumayı ve ilkel tarımsal ekonominin yarattığı sosyal yapının devamlılığını sağlamayı amaçladığını belirtmiştir. Demirel hükümetinin ısrarla çıkarmak istediği “Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma Kanunu” ile siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeyi gerçekleştirmeye yönelmiş eylemleri durdurmayı amaçladığını yazmıştır. Anayasanın “insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesini” sağlamak için temel hak ve hürriyetleri sürekli geliştirmeyi öngören ilerici niteliğiyle çeliştiğini iddia etmiştir. Adalet Bakanının tasarı hakkında konuşurken sarf etmiş olduğu “Anayasalar ayrıca idare edilenlere karşı da korunur. İdare edilenler de Anayasa düzenini bertaraf etmeyi hedef tutan faaliyetlerde bulunabilirler. Bunlara karşı da Anayasanın korunması zorunludur” sözleri üzerine 1919 Alman Weimar Anayasası’nın ihlalini örnek göstererek anayasa ihlalinin “anayasanın tanıdığı hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması suretiyle” de yapılabileceğini ifade etmiştir (Savcı, 1967ç: 2).

Bahri Savcı, siyasal iktidarın anayasal hürriyetleri askıya almasının gerekçesini anayasayı sol akımlara karşı muhafaza etmek olarak izah etmesini çok gerçekçi bulmamıştır. AP yönetiminin Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinden itibaren sürgit devam eden gelişme sonunda ortaya çıkmış “bazı imtiyazlı sınıfların ve zümrelerin” çıkarlarını koruma kaygısı taşıdığını ve bu amacını meşrulaştırmak için de “aşırı akımlara” karşı anayasanın korunması meselesini gündeme getirdiğini ifade etmiştir. Herşeyden önce anayasanın “miras-teşebbüs- çok partili – dönemli genel seçim – siyasal hürriyetler- laiklik” gibi değerlerinin sınırlandırılmasının suç olmakla birlikte sol akımların bu temel prensipleri değiştirmek gibi bir amacının olmadığını vurgulamıştır. Siyasal iktidarın sınıf eksenli tartışmaları “milletin bölünmesine varacak faaliyetler” şeklinde yorumlamasını ve sınıf mücadelesini zümrelere “kendi durumlarını geliştirme konusunda” çok geniş haklar tanıyan anayasanın ihlal edilmesi olarak yorumlamasını demokrasinin özünden sapma istidadı olarak değerlendirmiştir (Savcı, 1967d: 2).

1961 Anayasası’nın sosyalizme açık olduğuna yönelik bu yorum dönemin aydın gruplarının önemli bir kesimi tarafından benimsenmiştir. Sol akımlar, anayasadan aldıkları hızla ve gelişen sendikalar vasıtasıyla sosyoekonomik problemlere radikal çözüm önerileri getirmeye başlamışlardır. Bu gelişme

üzerine Demirel hükümeti kendini sosyalist olarak niteleyen gruplara karşı daha reaksiyoner bir siyaset izlemeye başlamıştır. 1968 Senato Seçimleri yaklaşırken hükümetin en önemli gündem maddelerinden biri parlamentoda anayasayı değiştirebilecek çoğunluğa ulaşmak ve TİP gibi küçük partileri parlamento dışı bırakmak olmuştur. Bu kapsamda Meclis'e milli bakiye usulünü değiştiren bir yasa önerisi getirmiştir. Seçim bölgelerinde belirli bir ağırlıkta oy alamayan küçük partilerin ciddi anlamda zarar gördüğü yeni yasa CHP ve TİP milletvekillerinin şiddetli muhalefetine rağmen 20 Mart 1968 tarihinde kabul edilmiştir (Tekeli, 1987: 1804).

Bahri Savcı, Seçim Kanunu'nun değiştirilmesini dönemin siyasal gelişmeleri içinde en olumsuz sonucu verecek adımlardan biri olarak değerlendirmiştir. Demirel hükümetinin sürekli gündemde tuttuğu söz konusu değişiklik ile en başta TİP olmak üzere toplum nezdinde sosyal adalet taleplerini öne çıkarmak için mücadele eden güç merkezlerini dağıtmayı amaçladığını belirtmiştir. Yeni seçim sistemiyle iktisadi gücün küçük bir azınlığın elinden alınarak topluma mal edilmesini savunan kesimlerin siyaset dışı bırakıldığını vurgulamıştır. Başta işçi sınıfı olmak üzere, köylü, esnaf ve memura ulaşmanın yolunu arayan "halkçı partilerin" parlamenter demokrasinin dışına itilmesiyle sosyoekonomik hak ve özgürlükleri geliştirecek bir dinamizmin kesildiğini belirtmiştir (Savcı, 1967e).

Demirel Hükümeti'nin milli bakiye usulünü değiştiren yasa önerisi hukukçular arasında da ciddi tartışmalar yaratmıştır. Profesör Sulhi Dönmezer ve İsmet Giritli milli bakiye sisteminin "seçim bölgesinin bütünlüğünü bozduğunu" beyan etmişlerdir. Bunun yanında Profesör Hüseyin Nail Kubalı mevcut seçim sisteminin "istikrarlı hükümeti önleyerek iktidarların iş yapmasına engel" olduğunu ifade ederek yeni seçim yasasının savunmuştur. Savcı ise, bu yorumlar karşısında iktidarların meclis çoğunluğuna sahip olmasına mukabil "modernleşme devrimciliğinin gereklerine" uygun politikalar üretmediğini belirterek statüko yanlısı zümrelerin sosyal ve ekonomik egemenliğini koruduklarını ifade etmiştir. Türk parlamentosuna egemen olan statükocu anlayışın değişebilmesi için "yoksul halk tabakalarıyla" bütünleşerek hükümetleri emekçi kesim lehine kararlar almaya yöneltecek siyasal güç merkezlerinin parlamentoda yer almasının elzem olduğunu iddia ederek seçim sistemindeki değişikliğin ortaya çıkaracağı olumsuzluğa dikkatleri çekmeye çalışmıştır (Savcı, 1968a).

Bahri Savcı Cumhurbaşkanı Sunay'ın Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliği "üzerinde bir an bile düşünmeden" onaylaması üzerine anayasanın değişime açık sosyal bir yapının tesis edilmesine dair arzusunu ve gerçek anlamda çok partili politik bir temsil sisteminin kurulmasına yönelik iradesini ortadan kaldırdığını

yazmıştır. Sosyoekonomik problemlere radikal çözüm önerileri sunarak parlamenter sistemin özüne uygun bir şekilde işlemlerini sağlayacak “ilerici ve devrimci güçleri” siyaset dışı bırakarak demokrasiyi “tutuk ve duruk bir sağa mahkûm” ettiğini belirtmiştir. Savcı için anayasadan sonra demokratik rejimin en büyük teminatı olan milli bakiye usulünün kaldırılmasıyla topluma egemen olan sermaye birikimcisinin; büyük toprak sahiplerinin, modern, bilimsel ve hümanist değerlerden uzak kapalı kültürün devamını savunan zümrelerin siyasi panoramadaki egemenliğini perçinlemiştir. Demokrasi adına umutları azaltan bu gidişat “Atatürk radikalizmciliğinin laik ve bağımsız milliyetçiliğini “tamamiyle yok edecek bir güce sahip olmamakla birlikte toplumsal ve ekonomik açıdan ciddi bir düzen değişikliğini savunan “aydın devrimciler elitini” zorlayacak bir süreci başlatmıştır (Savcı, 1968b).

Siyasetin Seçim Kanunu’nda yapılan değişikliğe odaklandığı günlerde yeni bir seçim dönemine de girilmiştir. 1967 yılında yapılması gereken yerel seçimlerin senato üçte bir yenileme ve milletvekiliği seçimleriyle birlikte 2 Haziran 1968 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır (Tunçay, 1987: 1985). Savcı seçimlerde alınacak sonuçların AP’nin lehine gelişirken halkçı bir damarı siyasi arenada daha belirgin hale getireceğini savunmuştur. Seçimlerin sonunda sol siyasetin önemli bir başarı elde etmesine yönelik umudunu ise Sol Kemalist bir perspektifle yazıya dökmüştür. Buna göre burjuva siyasal uygarlığını meydana getiren üretim biçimindeki büyük değişim safhasını yaşayamayan son iki yüz yıllık reformcu çizgi üst yapı kurumlarını değiştirmekle yetinmiştir. Siyasal modernleşme halkla bütünleşmeden “çok dar bir zümreyle” sınırlı kalmıştır. Mustafa Kemal siyasal sisteme “halkın kendisini de katma” sistemi “halkın kendisinden ibaret duruma getirme, halkın kendisinin bir fonksiyonu durumuna sokmayı” hedeflemiştir. Mustafa Kemal’in “halktan yana bir düzen, tüm bir halkın katılması ile siyasetin tüm halklaştırılması” arayışına 60’lı yılların ortalarından itibaren daha önce hiç olmadığı kadar yaklaşmıştır. CHP’nin “ortanın solu temalı” halkla bütünleşme çabası ve ona göre daha atak olan TİP’in parlamentoda yer alması umut verici gelişmeler olarak öne çıkmıştır. Her iki parti de politik çizgisini “halk kitlelerinin sınıfsal durumlarına göre” şekillendirmiştir. Senato kısmi ve milletvekili ara seçimlerinde de bu sol politikalar dizgesi gelişmesini sürdürecektir. Seçimlerin sonunda statükocu – muhafazakâr bir yaklaşımın egemen olmasının kaçınılmaz olmakla birlikte “halk kategorilerinin sınıfsal durumları”nı dikkate alarak politikalar üreten sol gelenek siyaseti daha fazla etkileyecek bir noktaya gelirken “biçimsel bir demokrasiden sosyal bir demokrasiye” gidişat hızlanacaktır (Savcı, 1968c).

Senato kısmi ve milletvekili ara seçimleri ile yerel seçimlerin sonunda

seçimlerinin farklı yöntemlerle bir arada yapılmış olmasının etkisiyle her siyasi parti seçimin galibinin kendisi olduğunu açıklamıştır. AP, oylarını 1965 genel seçimlerine göre biraz düşürmüş olsa da 5 milletvekilliği ve 38 senatörlük almıştır. CHP 13 senatörlük kazanırken TİP 1 senatörünü korumuştur. Millet Partisi (MP) ve Güven Partisi (GP) birer senatörlük kazanmışlardır. Genel olarak sonuçlara bakıldığında AP'li senatörlerin sayısı 97'den 101'e çıkmıştır. CHP'nin senatör sayısı 30'dan 34'e yükselmiştir. Mecliste sahip olduğu milletvekili sayısı aynı kalmıştır. TİP mevcut durumunu korumuştur (Toker, 1993: 116). Seçim sonuçlarına göre sol ciddi anlamda bir mağlubiyet yaşamamakla birlikte Savcı'nın iddialarına mukabil önemli bir başarı da elde edememiştir. Sol, sosyoekonomik yapıyı emekçi kitleler lehine köktenci reformlarla dönüştürme konusunda çok fazla umut verememiştir.

12 Mart 1971 Muhtırasına Giden Süreç

1968 yılı dünya tarihi açısından önemli bir yıl olmuştur. Batı Avrupa'nın siyasal düzeninde ses getirecek öğrenci hareketleri başlamıştır. Devrimci ancak komünist olmayan öğrenci hareketleri Batı Almanya'da ortaya çıkmış ve Fransa'da en üst noktaya ulaşmıştır. Aynı yıl içinde Doğu Avrupa'da da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Çekoslovakya'da gençler ve aydınlar, Sovyetlere karşı sosyalizmi daha demokratik bir zemine taşıma çabası içine girmiştir (Belge, 1997: 171). Avrupa'nın hem doğusunda hem de batısında yaşanan gelişmeler Türkiye'deki siyasal yaşamı da derinden etkilemiştir. Öğrenci hareketlerinin Türkiye'deki yansıması çok daha radikal olmuştur. AP iktidarının son yılları Ankara ve İstanbul gibi büyük kent merkezlerinde karşıt görüşlü grupların şiddetli çatışmalarına tanık olmuştur. Üniversiteler grev ve boykot tarzında geniş kitlesel eylemlerin ana merkezi haline dönüşmüştür (Landau, 1978: 53-54). Örneğin 13 Haziran 1968'de İstanbul, Ankara ve İzmir'deki fakültelerde boykot yapılmış ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi işgal edilmiştir. Bakanlar Kurulu olağanüstü toplanırken Başbakan Süleyman Demirel, 'eskiden isyan sayılanların artık toplum hadisesi addedildiğini' söyleyerek gelişmeleri normalleştirme çabası içinde olmuştur (Atılğan, 2015: 615).

Bahri Savcı, Başbakan Demirel'in bu açıklamasından hareketle Cumhuriyet gazetesindeki köşesinde öğrenci olaylarının niteliği üzerine bir değerlendirmede bulunmuştur. Hükümetin izlediği politikalar ile öğrenci eylemlerinde öne çıkan taleplerin ters yönde geliştiğini vurgulamıştır. Bu saptamaya göre Batı Avrupa'da burjuva temeli üzerine yükselen demokratik sistem "yeni özgürlükler dileği ile karşılaştığında faşizme dönme istidadı gösterdiği" için öğrenciler sistem üzerinde köklü bir reform talebiyle öne çıkmışlardır. Yöneticileri daha demokratik kararlar almaya ve yasalar çıkarmaya zorlamak adına "gösterilerde, boykotlarda,

işgallerde” bulunmuşlardır. Türkiye’deki üniversite gençliği de mevcut “nizamı” koruma adına hareket ettiğini söyleyen siyasal iktidarın karşısına başta eğitim sistem olmak üzere birçok alanda köklü reform talebiyle gelmiştir. Öğrenciler, Demirel hükümetinin korumak istediği siyasal ve sosyoekonomik yapının “bütün sınıfların kişisel ekonomik ve sosyal özgürlük haklarını “savunmanın yerine “pek dar bir sosyal sınıfın” çıkarlarını öncelikle objektifliğini kaybettiğini vurgulamıştır. İktidar ise “gayri meşruluklar” üzerine kurulu bu nizamda “sosyal tabiatı huzura kavuşturacak “değişimler yapmak yerine antidemokratik bir biçimde hareket ederek şiddet olaylarının da artmasına neden olmuştur (Savcı, 1968ç).

Savcı’ya göre Başbakan Demirel üniversite öğrencilerinin değişim taleplerine karşı çıkarken anayasanın sınırları içinde hareket ettiğini düşünmektedir. Anayasanın “özgür girişime dayalı bir sosyal bünye düzeni” kurduğunu ve iktidarın bu düzeni koruduğunu düşünmektedir. Anayasası’nın özünü oluşturan “sosyal- kültürel-ekonomik – siyasal ilişkileri halkçı güçler yönetmelidir” felsefesine aykırı bir tutum içinde olduğunu göz ardı etmektedir. Anayasanın “halka dönük olmaya yönelmiş” bir siyasal yapı kurulması yaklaşımına taban tabana zıt bir şekilde başta işçiler ve köylüler olmak üzere düşük gelirli meslek sahiplerini siyasal sistemin dışında tutmaya çalışmaktadır (Savcı, 1968d). Savcı’nın düşüncesinde Başbakan Demirel kadar Cumhurbaşkanı Sunay da gelişmelerden sorumludur. Çünkü Sunay da bu “durgun düzene” karşı duyarsız kalmış ve hatta iktidardan yana tavır almıştır. Oysaki anayasa “devlet başkanlığını nötralize ederek” güçlü bir parlamenter sistem kurmaya yönelirken aynı zamanda devlet başkanlığına iktisaden güçsüz kesimlere “kendi siyasal iktidARLARINI kurma yollarını açacak olan devrimlerin” öncülüğünü yapma görevini de vermiştir. Sunay hem “siyasal hukukun emrettiği tarafsızlığını” korumak hem de “Türkiye’nin özel toplumsal şartlarının emrettiği devrim bekciliği” görevini yerine getirmek zorunda olmasına rağmen bu yörüngeden sapma istidadı göstermiştir. Cumhuriyetin “çağdaş hürriyetçi, milliyetçi, laik topluma yönelik devrim” çizgisinin dışına çıkarak “sosyal prestijini” kaybetmiştir (Savcı, 1968e).

Üniversitelerin ve gençlik oluşumlarının dalgalandığı bir dönemde kendilerini sol ve sosyalist olarak tanımlayan gruplar en başta iktidar stratejisi olmak üzere birçok konuda farklı temalar ekseninde bölünmüştür (Özdemir, 2008: 260). Savcı, siyasetin sol kanadının kendi içinde tutarlı ve bir örnek olmamasını sol ideolojinin kendine “özgünlüğüne” atfetmiştir. Onun düşüncesinde, sol fikriyat ütopyacı bir çizgiden başlayıp tarihi maddeci bir süreçten geçip realist ve demokratik bir niteliğe ulaşmasına kadar “büyük bir çeşitlemeler şeridinden” geçmiştir. Bu sebeple sol ideolojiyi benimseyen aydın grupları “son derece

kompleks yayılmalar ve dağılımlar” ile karşı karşıya kalmıştır. Mülkiyetin bütünüyle kaldırılması ve üretim araçlarının tamamıyla toplumsallaştırılması mı yoksa ekonominin yalnızca bazı alanlarının mı toplumsal denetim altında tutulması; sosyalist yönetimin merkezîyetçi diktatoryal bir uygulamalar bütünü mü benimsemesi ya da daha demokratik bir idare anlayışıyla mı hareket etmesi; milliyetçi bir yaklaşımın mı hayata geçirilmesi yoksa enternasyonalist bir çizginin mi kabul edilmesi gibi tartışmalar ekseninde her ülkede farklı sol düşünceler ortaya çıkmıştır. Türk solunun kaderi farklı olmamıştır. Türkiye’de solu benimseyen güçler de sosyoekonomik yapıyı çok farklı şekillerde yorumlayarak ciddi anlamda bölünmüştür. Eğer bu bölünmüşlük bir kenara bırakılarak solun özgürlükçü ve rasyonalist temelde halkın, “siyasi bir elitin vasıllığı olmadan” sosyoekonomik yapıyı değiştirme mücadelesi olduğu düşüncesinde uzlaşmaz ise demokratik sistem ciddi bir yıkımla karşılaşacaktır (Savcı, 1968f).

Savcı için solun içinde bulunduğu bu bölünmüşlük haline ek olarak hükümetin izlemiş olduğu siyasi ve sosyoekonomik politikalarında demokrasinin geleceğini tehlikeye atmaktadır. Savcı aslında yaklaşan 12 Mart 1971’i haber vermektedir. Onun bu süreçte tarihte yaşanmış gelişmelerin ışığında yapmış olduğu değerlendirmelere göre Jön Türk kuşağı “yeni sınıflar doğurma vetiresi yerine geleneksel arkaik sosyal yapıya sarılarak” sosyoekonomik yapıya inmeyen yenileşme süreciyle imparatorluğu emperyalizme açmıştır. Mustafa Kemal Atatürk halife – sultan kavramı çerçevesinde şekillenen bir idari düzeni bırakarak siyasi ve hukuki yapıda Batı toplumlarıyla uyumlu yeni bir devletin temellerini atmış olmasına rağmen ardından gelen CHP elitizmi de toplumun sosyoekonomik yapısını değiştirememiştir. DP iktidarı da “sosyal adalet ilkesine sığmayan geleneksel üretim ve dağıtım sistemi”ni korumuştur. Türk toplumu ve ekonomisi “rasyonalize” edilmemiştir. AP de kendinden önceki yönetimler gibi “yapı statikliğini kanun emri ile korumaya” yönelmiştir. Bu kısır döngüden çıkmadığı takdirde var olan demokratik kazanımlar da “batış çizgisine doğru hızla kaymaya” devam edecektir (Savcı, 1969a).

Bütün bu tartışmaların ortasında milletvekili genel seçimleri 12 Ekim 1969 tarihinde gerçekleşmiştir. Seçim sonuçlarına göre AP, milletvekilliği sayısını arttırarak parlamentoda mutlak egemenliğini kurmuştur. CHP’nin ortanın solu olarak tanımladığı siyasal çizgisi oldukça yetersiz bir düzeyde kalırken diğer bir sol muhalefet TİP’in milletvekilliği sayısı ikiye inmiştir. Seçim sonunda ortaya çıkan bu tablo üzerine sol ideolojiyi benimseyen gruplar arasında “parlamento dışı muhalefet” kavramı yaygınlaşmaya başlamıştır. Geniş halk kitleleriyle bütünleşemeyen gruplar kendi programlarına iktidar yolu açabilmek için daha köktenci yöntemlere yönelmeye başlamışlardır (Çavdar, 2013: 159).

Bahri Savcı seçim sonuçlarına dair düşüncelerini ifade ederken seçimlerin siyasi, toplumsal ve ekonomik açıdan önemli değişimler yaratamayacağını savunmuş ve rejim tartışmasına dahil olmuştur. Demokratik ve hukuka bağlı bir devlet yönetiminin temellerini atarak geliştirmeyi öngören 1961 Anayasası'nın yörüngesinden bütünüyle çıktığını belirtmiştir. Anayasanın ekonomide adaletin sağlanması ve sömürünün durdurulması amacıyla halkın sosyal kuvvetler halinde örgütlenmesine imkân sağlayan niteliği (Savcı, 1969b) ortadan kaldırdığı için hiçbir siyasi partinin mevcut rejimin sınırları içinde sosyoekonomik problemleri çözemeyeceğini vurgulamıştır. AP'nin seçimlerden başarıyla çıkmasına rağmen Türkiye'yi yönetebilme yetisini her gün biraz daha kaybedeceğini öne sürmüştür (Savcı, 1969c).

Savcı, TİP ile sosyalizm dışında solu temsil etme iddiasıyla öne çıkan CHP'ye yönelik değerlendirmelerinde de rejim tartışmasına devam etmiştir. Öncelikle AP ile CHP arasında bir özdeşlik yaratmıştır. Her iki partinin de anayasasının "siyasal değişimin gerçek kuvvetini sağlamak üzere siyasanın halklaşması devrimine" geçiş yolunu (Savcı, 1970a) kapattığını öne sürmüştür. Her geçen gün AP ile CHP'nin birbirine daha çok benzemeye başladığını savunmuştur. CHP'nin "alt yapı devrimine, sınıfsal ilişkilere ve kapitalizm hevesliliği üretim biçimlerinin dışındaki üretim yollarına geçişin gereğini yapmadıkça" ortanın solu söylemini ne kadar benimserse benimsesin "sağın bir kanadını" temsil etmekten ileriye gidemeyeceğini yazmıştır (Savcı, 1969c). CHP'nin çizdiği bu olumsuz tabloya ek olarak TİP'in milletvekilliği genel seçimlerinde başarısız olmasıyla ve parti içinde uzlaşması çok zor iki eğilimin ortaya çıkmasıyla birlikte yürürlükte olan parlamenter sistemin sınırları içinde geniş halk kesimlerinin çıkarlarını gözetecek iktisadi bir değişimin mümkün olmadığını vurgulamıştır (Savcı, 1969ç).

Ancak Bahri Savcı çizmiş olduğu bu olumsuz manzaraya rağmen aydınlara özgü bir yaklaşımla beklentilerinden uzaklaşmamakta ve bir çaresizlik söylemi ortaya koymamaktadır. Siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan muhafazacı siyasal aktörlerin seçmen üzerinde kurduğu egemenliği kırılması ve halk yığınlarındaki siyasal potansiyele nüfuz edilerek (Savcı, 1969ç) altyapı devrimciliği temelinde sosyoekonomik yapının dönüştürülmesi düşüncesini ısrarla gündemde tutmaktadır (Savcı, 1969d). Ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını demokratik ekseninde geliştirilmesinde mutlak suretle halk yığınlarına dayanılmasına yönelik bu vurgu 1960'ların Türkiye gerçeğinden esinlenmektedir. En başta öğrenciler ve işçiler olmak üzere farklı toplumsal kesimler siyaset sahnesindeki ağırlıklarını arttırmışlardır. Toplumsal protesto hareketlerinde üniversite öğrencileri öne çıkmıştır. Başta Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) ve Orta

Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ)'de olmak üzere Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT) ve Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) gibi öğrenci derneklerinin yanında farklı isimler altında birçok dernek daha kurulmuştur. Bunların içinde en etkilisi SBF öğrencilerinin kurduğu Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) olmuştur. Öğrenci derneklerinin yanısıra sendikal hareketler de varlıklarını etkin olarak hissettirmişlerdir. TÜRK-İŞ'ten ayrılan sendikacıların kurmuş olduğu Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) işçi hareketinin sendikalaşma sürecinde doruk noktası olmuştur. Siyasal iktidar üzerinde söz sahibi olmak için küçümsenmeyecek bir mücadele yürütmüştür. Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde etkin grev ve protesto eylemleri düzenlemiştir. Aynı dönemde Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) de memurların siyasal alanda etkinleşmesine ve sosyal hareketlerin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır (Demirel, 2023: 169-188).

Savcı, ekonominin ve toplumun karakteristiğinde meydana gelen bu büyük değişimden hareketle bir taraftan siyasi, iktisadi ve sosyokültürel alanlarda geriye gidişin bariz göstergelerine odaklanırken diğer taraftan da Türkiye'de sol ideolojinin iktidarını sağlayacak bir dinamizmin varlığına dikkat çekmiştir. Alacakaranlık bir dönem anlatsı ortaya koymuştur. Buna göre bir yandan sol Kemalist aydın kuşağının benimsediği emperyalizm teorisi doğrultusunda ülkenin "19 Mayıs vaziyet-i umumiyesi" içine sürüklendiğini, siyasal düzlemde de emperyalizme bağımlı bir noktaya geldiğini, ekonomik anlayış ve uygulamalarda Batı kapitalizminin egemenliği kabul edildiğini belirtirken (Savcı, 1970b) diğer taraftan kendini gündendüne daha fazla hissettiren toplumsal hareketlenmenin "ekonominin gerçek sahibi ve denetçisi, ancak gerçek üretim güçleridir" düşüncesinden beslenerek ileri bir toplum yapısının son evresini kuracağını samimiyetle savunmuştur (Savcı, 1970ç).

Savcı'nın bu umut dolu yaklaşımına mukabil Türkiye 1970 yılıyla birlikte askeri bir rejime doğru hızla sürüklenmeye başlamıştır. Türk Silahlı Kuvvetlerinin yüksek komuta kademesi, işçi hareketlerinin yarattığı tedirginlik, siyasal şiddet eylemlerinin artması, 1970 devalüasyonu ve bununla gelen hayat pahalılığına yönelik toplumsal tepki gibi farklı nedenler askeri bir yönetim kurulması için yeterli görmüştür. 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri komutanlarının imzasını taşıyan bir muhtıra Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile Meclis ve Senato Başkanlarına verilmiştir. İktidarını daha fazla sürdürmenin mümkün olmadığını göre Başbakan Süleyman Demirel istifa etmiştir (Turan, 2019: 237-240).

Türkiye'deki sol hareketin bir bölümü orduyu ilerici adımlar atmaya

yönlendirebilmek kaygısıyla 12 Mart 1971'e olumlu yaklaşmıştır. Bahri Savcı da 12 Mart'ın hemen ertesinde benzer bir yanılısama içinde olmuştur. Muhtıradan birkaç gün sonra kaleme aldığı köşe yazısında Türkiye'nin "yeni bir devrim doğrultusu içine" girdiğini ifade etmiştir. 12 Mart müdahalesinin çerçevesini çizen metne imza atan komuta kademesinin süreç içinde "sol üzerindeki, onun aşırılığı üzerindeki spekülasyon sonucu öğrenci ve üretici güçler üzerine" baskı kurma ihtimali olmakla birlikte "gençlik ve üretici güçler" birlikteliğinin "silahlı kuvvetlerin kolektif yönetim biçimini" devrim çizgisinde geliştirmelerinin daha bir imkân dahilinde olduğunu savunmuştur. 12 Mart'ın "israflı burjuvalık çıkarlarının gönderilmesi, üretici güçler merceği üzerinde bir halk ekonomisi kurulması" yolunu açabileceğine dair ümidini korumuştur (Savcı, 1971a). 1960'lı yılların sonlarına damgasını vuran öğrenci hareketlerinin büyük çoğunluğunun temel sloganlarından biri olan "Ordu- Gençlik El Ele, Milli Cephede" (Kayalı, 2009: 180) söyleminin iyimserliğiyle yapmış olduğunu saptamasını I. Erim Hükümetinin gündeme gelmesiyle birlikte revize etmiştir. 12 Mart 1971 Muhtırasının "Atatürk- 1961 Anayasası doğrultusunda" gelişeceğine dair bir beklentiye girmiş olmasına (Savcı, 1971b) mukabil yeni dönemin de "Türkiye'yi büyük burjuvalaşma yoluyla modernize etme"ye devam edeceğini ifade ederek Türkiye dinamiğinin özü olan ve Mustafa Kemal'in memleketin gerçek sahibi olarak gördüğü "saiy erbabının" bir defa daha siyasal sistemin dışında bırakıldığını vurgulamıştır (Savcı, 1971c).

Sonuç

Adı Mülkiye ile özdeşleşen öğretim üyelerinden Bahri Savcı, Türkiye'nin en önemli anayasacılarından, insan hakları savunucularından ve düşünürlerindedir. Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısını tartışan metinleriyle öne çıkmıştır. 1960'lı yıllar hem Kemalizmin hem de sosyalizmin entelektüel hayatı derinden etkilediği yıllar olmuştur. Kemalizmi sosyalizmle yan yana getiren yorumlar ağırlık kazanmıştır. Bahri Savcı da bu düşünsel doğrultuyla örtüşen metinler kaleme almıştır. Türkiye'nin temel meselesini iktisadi yapının bir taraftan kırsal kökenli geleneksel çevrelerin diğer taraftan da Batı sistemine bağımlı sanayici kesimin kısılcacında kalması olarak saptamıştır. Ekonomik gelişmişliğin siyasal sistemi etkilediği düşüncesinden hareketle Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden izler taşıyan bu sosyoekonomik yapı nedeniyle demokratik ve toplumcu bir siyasal sistemin kurulamadığını belirtmiştir. Türkiye ekonomisinin iktisaden çok sınırlı kaynaklara sahip olan kesimler lehine devrimci bir dönüşüm sürecine girmesi gerektiğini ve bu sayede geniş bir toplumsal tabanı temsil eden emekçi kesimlerin de siyasal hayatta ağırlık kazanacakları demokratik bir rejimin bütün boyutlarıyla ortaya çıkacağı düşüncesini savunmuştur. Bir yandan bu dönüşümü 1961 Anayasası ile kurulan yeni siyasal rejimin daha demokratik

bir niteliğe ulaşmasının ön koşulu olarak görmüş diğer yandan da siyasi ve sosyoekonomik yapıyı sola açacak bu dönüşümü Mustafa Kemal devrimciliğinin bir gereği olarak yorumlamıştır. Tek Parti idaresiyle başlayıp Menderes hükümetleriyle devam eden siyasal çizginin yerleşik sosyoekonomik yapıyı dönüştürücü bir hamlesi olmadığını düşündüğü gibi köktenci reform çabalarını da akamete uğrattığını savunmuştur. AP iktidarının da aynı muhafazakâr tutumu sergilediğini öne sürmüştür. Türkiye'deki toplumsal hareketliliğin 1960'lı yılların sonuna doğru büyük bir ivme kazanmasından hareketle radikal bir sosyoekonomik düzen değişikliğini gerçekleştirecek güçlerin demokratik bir mücadeleyle iktidar yolunu açabileceğini sıklıkla gündeme getirmiştir. Bu yönüyle askeri bir darbeye Sol Kemalist iktidarın yollarını arayan eğilimlerle arasına bariz bir mesafe koymakla birlikte 12 Mart 1971'i yanlış bir değerlendirmeyle ilk anda devrimci bir reaksiyon olarak yorumlamaktan da kendini alamamıştır.

Kaynakça

Ahmad F ve Ahmad B.T (2020). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.

Ahmad F (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*. İstanbul: Hil Yayınları.

Atılğan G (2008). *Yön – Devrim Hareketi, Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. İstanbul: Yordam Kitap.

Atılğan G (2015). Sanayi Kapitalizminin Şafağında. İçinde: G Atılğan, C Saraçoğlu, A Uslu (der). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul: Yordam Yayınları, 521-663.

Bahri Savcı Bibliyografyası ya da Cumhuriyet- Demokrasiye- İnsan Haklarına -Laik Hukuk Devletine Adanmış Bir Yaşam (1995), M.Ö . Alkan (der). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

Belge M (1997). Sol, İçinde : C. İ. Schick, A Tonak (der). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları, 243-287.

Belge M (1987). Tarihi Gelişim Süreci İçinde Aydınlar. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 122-130.

Cizre Ü (2014). *AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çavdar T (1987). Adalet Partisi. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 2089-2104.

Çavdar T (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*. Ankara: İmge Kitabevi.

Eroğul C (1997). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971, İçinde: C. İ. Schick, A Tonak (der). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları, 173-243.

- Demirel T (2023). *12 Mart ve 12 Eylül'ün Anatomisi 1960-1980 Dönemi Türkiye'sinde Siyaset*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Gevgilili A (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. Ankara: Bağlam Yayınları.
- Kayalı K (2009). *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs- 12 Mart*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kongar E (2016). *21. Yüzyılda Türkiye 2000'Lİ Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Küçük Y (1987). Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri, içinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 138-144.
- Landau J M (1978). *Türkiye'de aşırı akımlar 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Özdemir H (1986). *Yön Hareketi, Kalkınmada Bir Strateji Arayışı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özdemir H (2010). Siyasal Tarih 1960-1980. İçinde: S Akşin (der). *Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınları, 227-297.
- Soysal M ve Sağlam F (1987). Türkiye'de Anayasalar. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 18-54.
- Savcı B (1965a). Hükümet Programı. *Cumhuriyet*, 9 Kasım, 2.
- Savcı B (1965b). Bilinçlenme Başlayacak. *Cumhuriyet*, 16 Kasım, 2.
- Savcı B (1966a). Reform Zorunlu. *Cumhuriyet*, 19 Ocak, 2.
- Savcı B (1966b). Seçim Kanununa Dikkat. *Cumhuriyet*, 22 Ocak,2.
- Savcı B (1966c). Günümüzde Devlet Başkanlığı. *Cumhuriyet*, 20 Şubat,2.
- Savcı B (1966d). Sunay Üzerine Gerçekler. *Cumhuriyet*, 12 Nisan, 2.
- Savcı B (1966e). Rejim Buhranı Üzerine. *Cumhuriyet*, 20 Haziran, 2.
- Savcı B (1966f). Halkın Hükümeti. *Cumhuriyet*, 14 Temmuz, 2.
- Savcı B (1966g). Türkiye'deki Akımlar. *Cumhuriyet*, 9 Ekim, 2.
- Savcı B (1966ğ). Cumhuriyeti Yeniden Değerlendirme Zorunu. *Cumhuriyet*, 29 Ekim, 2.
- Savcı B (1966h). Osmanlı-Türk Reformlarının (Islahat Hareketlerinin) Bir Batı Demokrasisi Doğurma Çabası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20(01), 108-124.
- Savcı B (1967a). Demokrasiye Veda Çizgisi. *Cumhuriyet*, 31 Ocak, 2.
- Savcı B (1967b). Diktatoryaya Dayanak. *Cumhuriyet*, 15 Şubat, 2.
- Savcı B (1967c). Başkan Politikası- İktidar Politikası. *Cumhuriyet*, 7 Mart, 2.
- Savcı B (1967ç).Bu Tasarı Formüle Edilemez. *Cumhuriyet*, 13 Nisan, 2.
- Savcı B (1967d). Devletin değil, rejimin şekli değişiyor. *Cumhuriyet*, 21 Nisan, 2.
- Özkandaş Y (2024). Bahri Savcı: AP İktidarı Karşısında Bir Demokratik /Toplumcu Siyasal Sistem Savunucusu. *Mülkiye Dergisi*, 48(1), 279-300.

- Savcı B (1967e). Siyasal Tasfiye. *Cumhuriyet*, 11 Eylül, 2.
- Savcı B (1968a). Seçim Sistemi Altındaki Gerçek. *Cumhuriyet*, 12 Şubat, 2.
- Savcı B (1968b). Sağa mahkûm bir demokrasi ve çıkmazı. *Cumhuriyet*, 3 Nisan, 2.
- Savcı B (1968c). Gerici Siyasetçiliğe Rağmen. *Cumhuriyet*, 30 Mayıs, 2.
- Savcı B (1968ç). Nizam Üzerine. *Cumhuriyet*, 20 Temmuz, 2.
- Savcı B (1968d). Bu Düzen Savunulamaz. *Cumhuriyet*, 15 Temmuz, 2.
- Savcı B (1968e). Tarafsızlık ve Devrim Bekçiliği. *Cumhuriyet*, 5 Ekim, 2.
- Savcı B (1968f). Sol, Kaderi ve Çıkar Yolu. *Cumhuriyet*, 6 Aralık, 2.
- Savcı B (1969a). Aynı Batış Çizgisi. *Cumhuriyet*, 1 Şubat, 2.
- Savcı B (1969b). Devrimciliğe Saldırı. *Cumhuriyet*, 12 Temmuz, 2.
- Savcı B (1969c). Tarih Tasfiye Edecektir Elbet. *Cumhuriyet*, 11 Ekim, 2.
- Savcı B (1969ç). Seçim Yorumları. *Cumhuriyet*, 30 Ekim, 2.
- Savcı B (1969d). Tarihin Koşulları İçinde Devrimci Oluşma. *Cumhuriyet*, 9 Aralık, 2.
- Savcı B (1970a). Anayasacılık Oportünizmi. *Cumhuriyet*, 13 Nisan, 2.
- Savcı B (1970b). Mazlum Milletimizin Direnci, 19 Mayıs. *Cumhuriyet*, 13 Mayıs, 2.
- Savcı B (1970c). Yitik Cumhuriyet. *Cumhuriyet*, 29 Ekim, 2.
- Savcı B (1970ç). Tarih Ödetecektir. *Cumhuriyet*, 25 Kasım, 2.
- Savcı B (1971b). Program Yapılırken. *Cumhuriyet*, 31 Mart, 2.
- Savcı B (1971c). Parlamento Dışı İktidar, Parlamento İçi Destek. *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1971, 2.
- Tekeli Ş (1987). Cumhuriyet Döneminde Seçimler, İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1798-1824.
- Toker M (1993). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tunçay, Mete, (1987). Siyasal Hayat/Siyasal Gelişimin Evreleri. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1967-1990.